

כה

שלוחי מצווה פטורים מהמצווה

- א. "עוסק במצווה פטור מהמצווה" – המקורות מהפסוקים
1. בשבתך בביתך ובלכתך בדרך
 2. ר' יוסי הגלילי – טמאי מת פטורים מקרבן פסח
 - ב. ר' שילא: האם חולק על העיקרון של "עוסק במצווה פטור מהמצווה"?
 - ג. העוסקים במצווה – באילו מצוות?
 - ד. היקף הפטור של העוסקים במצווה
 1. רש"י ור"ן – גם בזמן החנייה, כשלא עוסקים ממש במצווה
 2. תוס' – כשניתן לקיים את שניהם לא חל הכלל "עוסק במצווה פטור מהמצווה"
 - ה. מחלוקת הראשונים מבוססת על המקורות מהפסוקים השונים
- סיכום

א. "עוסק במצווה פטור מהמצווה" – המקורות מהפסוקים

1. בשבתך בביתך ובלכתך בדרך

במשנה בסוכה ב, ד נאמר: "שלוחי מצווה פטורין מן הסוכה". הגמרא על משנה זו (סוכה כה ע"א) אומרת:

מנא הני מילי? דתנו רבנן: "בשבתך בביתך" (דברים ו, ז) – פרט לעוסק במצווה, "ובלכתך בדרך" – פרט לחתן. מכאן אמרו: הכונס את הבתולה פטור, ואת האלמנה חייב.

דברי הגמרא הללו מיוסדים על דברי התוספתא בברכות א, ג:

החתנים וכל העסוקין במצות פטורין מן קרית שמע ומן התפלה, שנאמר: "בשבתך בביתך" פרט לעסוקים במצות, "ובלכתך בדרך" פרט לחתנים.¹

1. דרשת הפסוקים מופיעה גם בגמרא בברכות יא ע"א; ברכות טז ע"א; ירושלמי ברכות א, ג. התוס' בסוכה כה ע"א (ד"ה ובלכתך) כתבו שגירסת הגמרא היא אחרת: "ובשלהי פרק קמא דברכות הגירסא להפך. דגרס התם 'בשבתך' פרט לחתן, 'ובלכתך בדרך' פרט לעוסק במצווה. וגירסא זו נראה. דהכי משמע קרא, בשבת דידך הוא דמיחייבת בקריאת שמע ולא בשבת דמצווה שאתה יושב ומחשב בבעילת מצווה. 'ובלכתך' ממעט עוסק במצווה דמשמע בלכת דידך ולא בלכת מצווה. ומחתן לא הוה ידעינן שאר עוסק במצווה, דדלמא שאני חתן שאין נקל לו כל כך להסיר הטירדא מלבו, אע"פ שבטירדא דרשות מיבעי ליה ליתוביה דעתיה ולהסיר מחשבת טרדתו". ברוב כתבי היד על הגמרא הגרסה היא כמו שמופיע בדפוס, ובכת"י פריז 671 הגרסה היא כפי שמופיע בתוספתא.

במשנה בברכות ב, ה מופיעה ההלכה שחתן פטור מקריאת שמע, אך מותר לו לקרוא אם הוא מעוניין בכך:

חתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון, עד מוצאי שבת אם לא עשה מעשה. מעשה ברבן גמליאל שקרא בלילה הראשון שנשא. אמרו לו תלמידיו: לא לימדתנו רבינו שחתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון? אמר להם: איני שומע לכם לבטל ממני מלכות שמים אפילו שעה אחת.

כך מופיע גם במשנה אחרת בברכות (ב, ח):

חתן, אם רוצה לקרות קריאת שמע לילה הראשון – קורא. רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל הרוצה ליטול את השם יטול.

רשב"ג לא שלל לחלוטין את האפשרות שחתן יקרא קריאת שמע, אך לדבריו לא כל חתן רשאי לעשות כן, מפני ש"אנן סהדי דלא מצי לכווני דעתיה" ויש לחשוש ליוהרא (ברכות יז ע"ב). על פי הירושלמי (ברכות ב, ה; שבת א, ב), ניתן לפרש שהרישא של המשנה, לפיה כל חתן שרוצה לקרוא קריאת שמע יכול לקרוא, היא ע"פ רבן גמליאל, ורשב"ג חלק על ההיתר לכל חתן.

רש"י בסוכה כה ע"א (ד"ה ובלכתך; וכן בברכות יא ע"א) הסביר מדוע היה צורך ללמד באופן מיוחד על חתן שפטור מקריאת שמע:

ובלכתך בדרך פרט לחתן – ואף על גב דהוא נמי במצווה טריד, איצטריכי להו תרי קראי. דאי הוה כתיב חד, כיון דחתן לאו בהדיא כתיב בקרא, הוה אמינא לא פטר הכתוב אלא טורח ועושה מלאכת מצווה בידים או מהלך למצווה. אבל חתן שהוא יושב ובטל ואינו עוסק, אלא טריד במחשבת בעילה, לא פטר הכתוב. הלכך מקרא יתירא אשמעינן דפטור מקריאת שמע, דטריד במחשבת בעילה.

החידוש בחתן הוא שגם מי שלא עוסק ממש במצווה או פועל לקיומה (כגון שהוא הולך לבצעה), אלא רק מוטרד מעצם היכולת שלו לקיימה, גם כן יהיה פטור ממצווה. רש"י ציין שהפסוק לא עוסק ישירות בחיובו של חתן בקריאת שמע, והלימוד לגביו הוא "מקרא יתירה". יתכן שהלימוד הוא נקודתי וייחודי לחתן הטרוד בבעילת מצווה, או לכל אדם שטרוד מקיומה של מצווה אותה הוא הולך לקיים.

2. ר' יוסי הגלילי – טמאי מת פטורים מקרבן פסח

בהמשך סוגיית הגמרא שבמסכת סוכה נאמר:

והעוסק במצווה פטור מן המצווה מהכא נפקא? מהתם נפקא, דתניא:

”ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא” (במדבר ט, ו).

אותם אנשים מי היו? נושאי ארונו של יוסף היו, דברי רבי יוסי הגלילי.² רבי עקיבא אומר: מישאל ואלצפן היו, שהיו עוסקין בנדב ואביהוא. רבי יצחק אומר: אם נושאי ארונו של יוסף היו – כבר היו יכולין ליטהר, אם מישאל ואלצפן היו – יכולין היו ליטהר. אלא עוסקין במת מצווה היו שחל שביעי שלהן להיות בערב פסח, שנאמר ”ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא”, ביום ההוא אין יכולין לעשות, הא למחר יכולין לעשות.

התנאים עסקו בשאלה מי היו אותם אנשים טמאים שלא יכלו לעשות פסח, והגמרא למדה מדבריהם שמי שעסק במצוות קבורתו של מת מצווה פטור מלאכול קרבן פסח. בהקשר זה בלבד חידשה התורה שהטמאים שלא עשו פסח במועד יעשו פסח שני. אדם שעסק במצווה אחת ובגלל זה לא יכל לעשות מצווה אחרת, איננו יכול להשלים את המצווה במועד אחר. אמנם אותם שעסקו במת מצווה במדבר לא ידעו שתינתן להם אפשרות לעשות פסח שני, ואף על פי כן לא נמנעו מלהטמא. הגמרא מסבירה בהמשך מדוע היה צורך ללמוד גם מהפסוק בקריאת שמע וגם מהפסוק העוסק בפסח שני על כך ש”העוסק במצווה פטור מהמצווה”:

צריכא, דאי אשמעינן התם – משום דלא מטא זמן חיובא דפסח, אבל הכא דמטא זמן קריאת שמע אימא לא? צריכא. ואי אשמעינן הכא – משום דליכא כרת, אבל התם דאיכא כרת אימא לא? צריכא.

יש צורך בפסוק מיוחד שילמד על פטור לחתן למרות הפסוק שנאמר בפרשיית פסח שני, שכן יתכן לומר שהפטור במקרה של קרבן פסח הוא רק משום שבזמן ההטמאות למת עדיין לא הגיע זמן הקרבת הפסח, אך בחתן יתכן שבמצב בו התחייב בקריאת שמע לפני שהתחייב בבעילת מצווה הוא לא יפטר מהמצווה שכבר התחייב בה.

מאידך, ישנו צורך בפסוק מיוחד שילמד על פטור עוסק במצווה בנוגע לקרבן פסח למרות הפסוק בקריאת שמע. זאת מכיון שהיה מקום לטעון שהיות וחיוב קרבן פסח חמור כל כך עד שמי שלא עושה אותו מתחייב כרת, אולי יהיה אסור להיטמא למת מצווה במשך שבעת הימים שלפני הפסח, כדי שלא יימנע מלאכול קרבן פסח.

2. בספרי במדבר פיסקא סח מופיעה דעה זו בשמו של ר' ישמעאל.

ב. ר' שילא: האם חלק על העיקרון של "עוסק במצווה פטור מהמצווה"?

בגמ' בסוכה (כה ע"ב) הובאה דעתו של ר' שילא, שאותה הבין רש"י כחולקת על העיקרון של "העוסק במצווה פטור מהמצווה":

תנו רבנן: חתן והשושבינין וכל בני חופה פטורין מן התפילה ומן התפילין, וחייבין בקריאת שמע. משום רבי שילא אמרו: חתן פטור, והשושבינין וכל בני החופה חייבין.

רש"י הסביר שהסיבה בגללה החתן והשושבינין וכל בני החופה פטורים מסוכה הוא מצד שכיחות לשכרות וקלות ראש. הם חייבים בקריאת שמע מאחר ש"מצות כוונתה אינו אלא פסוק ראשון, ויכולים ליישב דעתן שעה קטנה כדי לקרוא פסוק ראשון". בשמו של ר' שילא אמרו שחתן פטור "מקריאת שמע דטריד, ושאר בני חופה חייבין. ולית להו להני תנאי העוסק במצווה פטור מן המצווה". פרשני רש"י דנים בשאלה האם רק ר' שילא סובר שאין להחיל את הכלל ש"עוסק במצווה פטור מהמצווה" או שגם תנא קמא סובר כן, מאחר שנימוקי הפטור מתפילה ותפילין הם בשל חשש לשכרות וקלות ראש ולא בשל "עוסק במצווה פטור מהמצווה".

הרא"ש (סוכה ב, ח) חלק על פירוש רש"י והסביר את דברי תנא קמא ור' שילא באופן הבא:

הני תנאי אית להו דהעוסק במצווה פטור מן המצווה. אלא תנא קמא מחייב להו בקריאת שמע משום דעיקר כוונת קריאה היא בפסוק ראשון, ובקל יוכל לכיין וליישב דעתו בפסוק ראשון. ורבי שילא סבר דחתן אי אפשר לו לכיין דעתו כלל. רבי שילא לא קאמר דשושבינין ובני חופה חייבין אלא בקריאת שמע, אבל בתפלה ותפילין מודה דפטורין. ולא משום דעסיקי במצות ניהו, דאם כן אפילו מקריאת שמע נמי נפטרי, אלא ודאי לא מיקרו עוסקים במצות והא דפטירי מתפלה משום דשכיחי בחופה שמחה וקלות ראש.

לסיכום, רש"י סבר שרבי שילא (ואולי אף תנא קמא) חלקו על הכלל של "העוסק במצווה פטור מהמצווה", אך הרא"ש לא הבין כך.

ג. העוסקים במצווה – באילו מצוות?

באילו מצוות עוסקים אותם הפטורים ממצוות סוכה? רש"י בסוכה (כה ע"א ד"ה שלוחי מצווה) כתב דוגמאות: "הולכי בדרך מצווה, כגון ללמוד תורה ולהקביל פני רבו ולפדות שבויים". ההולכים ללמוד תורה ולהקביל פני רבם נזכרים בסוגיית הגמרא בסוכה כו ע"א:

הולכין לדבר מצווה פטורין בין ביום ובין בלילה. כי הא דרב חסדא ורבה בר רב הונא, כי הוּו עיילי בשבתא דרגלא לבי ריש גלותא, הוּו גנו ארקתא דסורא [=ישנו על שפת הנהר, שלא בסוכה]. אמרי: אנן שלוחי מצווה אנן, ופטורין.

על אותם אמוראים מסופר גם סיפור אחר בגמ' בסוכה י ע"ב:

אתמר, נויי סוכה המופלגין ממנה ארבעה – רב נחמן אמר: כשרה, רב חסדא ורבה בר רב הונא אמרי: פסולה. רב חסדא ורבה בר רב הונא איקלעו לבי ריש גלותא, אגנינהו רב נחמן בסוכה שנוייה מופלגין ממנה ארבעה טפחים, אשתיקו ולא אמרו ליה ולא מידי. אמר להו: הדור בהו רבנן משמעתייהו? אמרו ליה: אנן שלוחי מצווה אנן ופטורין מן הסוכה.

רב חסדא ורבה בר רב הונא ישנו מחוץ לסוכה ובסוכה שהיא פסולה לדעתם, ונימקו זאת בכך ששלוחי מצווה פטורים מהסוכה.³ באשר להולכים לפדות שבויים, נאמר בירושלמי מועד קטן א, ב:

ועושין כל צורכי הרבים [=בחול המועד]. אילו הן צורכי הרבים: דנין דיני ממונות ודיני נפשות, דיני מכות, ופודין את השבויין...⁴

רש"י בדבריו ציין דוגמאות בלבד להליכה של מצווה. המכנה המשותף למקרים אלו הוא שמדובר באנשים ההולכים להשיג מטרה שהיא מצווה, ושאיך על פי שעדיין לא יישמו את מטרתם הם פטורים ממצוות סוכה.

ד. היקף הפטור של העוסקים במצווה

1. רש"י ור"ן – גם בזמן החנייה, כשלא עוסקים ממש במצווה

רש"י בסוכה (כה ע"א) כתב: "פטורין מן הסוכה – ואפילו בשעת חנייתן". לדבריו הפטור הוא מוחלט וגורף, גם ברגעים בהם ההולכים אינם פועלים לשם השגת המצווה. כך אכן נראה מהמסופר בגמרא על רב חסדא ורבה בר רב הונא שישנו בסוכה שהיא

3. במקום אחר יש ביקורת על חכמים שעוזבים את בני משפחתם והולכים להקביל פני רבם ברגל: בתוספתא סוכה (ליברמן) ב, א המובאת בגמ' בסוכה כז ע"ב נאמר: "שלוחי מצווה פטורין מן הסוכה, אע"פ שאמרו: אין שבחו של אדם להניח את ביתו ברגל. מעשה בר' אלעאי שהלך אצל ר' ליעזר ללוד. אמר לו: מה זה אלעאי, אי אתה משובתי הרגל? לא אמרו: אין שבחו של אדם להניח את ביתו ברגל, משום שנאמר 'ושמחת בחגך'?"

4. כך פסק הרמב"ם בהל' יום טוב ז, יא. אמנם, במקורות המקבילים (בתוספתא מועד קטן [ליברמן] ב, יא ובירושלמי שקלים א, א) לא נזכר פדיון שבויים.

פסולה לדעתם בעת שעלו להקביל פני רבם. אמנם לא כתוב בגמרא אם הייתה להם אפשרות לישון בסוכה ללא טרחה, אך מעצם העובדה שהם נימקו את פטור הישיבה בסוכה בכך שהם שלוחי מצווה ניכר שהפטור הוא גם בשעת החנייה. הראב"ה (סימן תקלה) כתב טעם לפטור הגורף: "דכשנחים בלילה וישנים יכולין לעסוק למחר טפי, והוי הכל עוסק במצווה". המנוחה היא חלק מהפעילות לשם השגת המצווה, ולכן גם זמן המנוחה מוגדר כעיסוק במצווה הפוטר מהסוכה.

הר"ן בסוכה (דף יא ע"א מדפי הר"ף) הסביר את שיטת רש"י על בסיס הפטור של חתן מקריאת שמע:

נראה לי דהעוסק במצווה פטור מן המצווה אף על פי שיכול לקיים את שתיהן... והיינו טעמא, דמדפטר רחמנא חתן אף על גב דאפשר ליה ליתובי דעתיה ולקיים את שתיהן וכדכתיבנא, ילפינן כל שהוא עוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו תורה לטרוח ולקיים מצות אחרות, אף על פי שאפשר. ומיהו מודינא ודאי שכל שאינו צריך לטרוח כלל אלא כדרכו במצווה ראשונה יכול לצאת ידי שניהם, דבכי האי גוונא ודאי יצא ידי שתיהן "ומהיות טוב אל יקרא רע" (בבא קמא פא ע"ב).

לדברי הר"ן גם אם העוסקים במצווה יכולים לקיים את שתי המצוות, בכל זאת העיקרון הוא שהתורה לא חייבה את העוסק במצווה לטרוח ולקיים מצווה נוספת. אמנם הוא כתב שאם ניתן לקיים את המצווה האחרת ללא טרחה כלל ובאופן רגיל, אזי הוא יכול לצאת ידי חובת שניהם. אין חובה לקיים את המצווה האחרת, אך יש אפשרות לקיימה (כלומר שעצם הציווי עליה לא פקע, אלא שהוא רשות). ניתן להוכיח כדבריו מהעובדה שרבן גמליאל קרא קריאת שמע למרות שהיה חתן.

2. תוס' – כשניתן לקיים את שניהם לא חל הכלל "עוסק במצווה פטור מהמצווה"

התוספות בסוכה (כה ע"א ד"ה שלוחי) הביאו את דברי רש"י וכתבו:

כן משמע בגמרא דקאמר הולכי לדבר מצווה פטורין מן הסוכה בין ביום ובין בלילה, ומשמע אע"פ שאין הולכין אלא ביום, דאי דאזלי ביממא ובלילה אפילו לדבר הרשות נמי פטירי כדקתני בברייתא. ועוד, עובדא דרב חסדא ורבה בר רב הונא דגנו ארקתא דסורא.

תוס' הודו שפשט דברי הברייתא מורים על כך ששלוחי מצווה פטורים ממצווה גם בעת חנייתם, ושכך גם נלמד מהמסופר על רב חסדא ורבה בר רב הונא שלנו בשפת הנהר ללא סוכה, אך הקשו על הבנה זו:

ותימה, אם יכולין לקיים שניהם אמאי פטורין? דאטו אדם שיש לו ציצית בבגדו ותפילין בראשו, מי מיפטר בכך משאר מצות?

שאלת התוספות מתבססת על ההנחה שיש מצבים בהם גם מי שעוסק במצווה מסוימת יכול לקיים מצווה נוספת ללא טרחה וללא הפרעה. למשל, אדם הלבוש בציצית או מעוטר בתפילין – האם הוא פטור ממצוות אחרות? ומכיון שכך, מדוע יש לפטור מסוכה את ההולכים לדבר מצווה בעת חנייתם? והשיבו:

וצריך לומר דהכא נמי איירי בכי האי גוונא דאי מיטרדי בקיום מצות סוכה הוּו מבטלי ממצות.

יש להניח שמדובר במצבים בהם עיסוק במצווה נוספת כמו סוכה, תגרום להם להתבטל או להימנע מקיום המצווה הראשונה אליה הם הולכים. דברים דומים כתבו תוס' (סוכה י ע"ב ד"ה שלוחי) ביחס לכך שרב חסדא ורבה בר רב הונא ישנו בסוכה הפסולה לדעתם: "וכגון שהיו מתבטלים מן המצות אם היו מחזרין אחר סוכה אחרת". באופן רחב יותר הסבירו זאת התוספות בבבא קמא נו ע"ב (ד"ה בההיא):

דוקא בשעה דמתעסק בה [=באבידה], כגון שוטח לצורכה או משום עסק שצריך לה לאבידה, אבל בשביל שאבידה בביתו לא יפטר מלמיתב ריפתא לעניא, כיון שיכול לקיים שתיהם כדמוכח בסוכה (דף כה ע"א). דלא נפקא לן מקרא דעוסק במצווה פטור מן המצווה אלא דוקא היכא שאינו יכול לקיים שתיהם. וסברא הוא, דאטו אדם שיש לו תפילין בראשו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו, יפטר מן המצות?

תוס' כתבו שהכלל "עוסק במצווה פטור מהמצווה" תקף כאשר לא ניתן לקיים את שתי המצוות כראוי, כיון שקיום שתיהן בו זמנית יפגע בקיומה של אחת מהם. אולם, אם ניתן לקיים את שתי המצוות בשלמות, יש לקיים את שתיהן, והעוסק באחת אינו פטור מהשניה.

אחרונים ביררו את שורש מחלוקת הראשונים במשמעות הכלל: "העוסק במצווה פטור מהמצווה". הרב אלחנן וסרמן (קובץ שיעורים, בבא בתרא, אות מח) כתב:

גדר עוסק במצווה פטור מהמצווה אם הוא פטור בלבד וכעין דין אונס דרחמנא פטריה, או שמא מופקע הוא לגמרי מן המצווה וכאילו אינו בר חיובא, ואפילו אם קיימה לא יצא ידי חובתה.

כעין זה כתב ביתר הרחבה הרב יעקב ישראל קנייבסקי, "הסטייפלר" (קהילות יעקב, מסכת ברכות סימן טז [מהדורה ישנה: סימן כה]):

והנה בענין עוסק במצווה פטור ממצווה איכא פלוגתא אי פטור גם

היכא דאפשר לקיים שניהם... ונראה דדעת התוס' הוא דעוסק במצווה פטור ממצווה השנית מטעם אנוס, שאנוס הוא מלעשות מצווה השנייה מחמת טרדת העסק במצווה ראשונה. ואע"פ שאינו אנוס גמור, שווייה רחמנא להאי טרדה בגדר אנוס. ולכן כשאפשר לקיים שניהם חייב. ודעת הר"ן ז"ל הוא דעוסק במצווה הוא פטור גמור, דרחמנא פטריה משאר מצוות בעידנא דעסוק בראשונה. ולכן פטור אפילו באפשר לקיים שניהם בלא גרעון.

המחלוקת היא האם הפטור נובע מאנוס, ועל כן כשיש אפשרות לקיים את שתי המצוות כראוי עליו לקיימן, או שזהו פטור מוחלט.⁵ השאלה היסודית היא: כשאדם מקיים מצווה מסוימת ויש לפניו מצווה נוספת לקיים – האם עליו לעשות מאמץ ולקיים את שתי המצוות, או שאין לו חובה כזו. האם עדיף לאסוף מצוות או להתמקד במצווה. רש"י והר"ן יסברו שעל אדם להתמקד במצווה אותה הוא החל לעשות, ולא נדרש ממנו לקיים מצווה נוספת. הפטור הוא גם אם קיום המצווה השניה לא ישפיע כלל על אופן קיומה של המצווה הראשונה. כיוון כזה, לפיו נדרש מאדם להתמקד במצווה, נלמד מדברי המדרש במדבר רבה (וילנא) טז, א:

את מוצא בסוכה ששנינו ששלוחי מצווה פטורין מן הסוכה. שאין לך חביב לפני הקב"ה כשליח שמשתלח לעשות מצווה ונותן נפשו כדי שיצלח בשליחתו.

כשמקיימים מצווה צריך לרכז את כל כוחות הנפש לשם קיומה והצלחתה, ועל כן העוסק במצווה פטור ממצוות אחרות באופן גורף. הן אמת שגם התוספות יסכימו בוודאי לכך שיש לרכז את כל כוחות הנפש בקיום מצווה, אך אם אפשר אף בטירחה לקיים במקביל מצווה נוספת אזי יש לרכז כוחות גם למצווה השניה. אמירה חינוכית-רוחנית כזו כתב הרא"ה קוק (מוסר אביך פרק ב, ב), כהדרכה כוללת בקיום מצוות:

"בכל דרכיך דעהו" (משלי ג, ו) – צריך לבקש את הקב"ה בתוך הדרכים שהוא מתנהג בהם:

כשהוא עוסק בתפלה, אז יבקש את הקב"ה בהבנת עניני תפלתו וכונה רצויה באמונת הלב באותם הענינים של תפלתו, ולא יבקש את הידיעה בשעה ההיא בענינים אחרים, כי כיון שהוא עוסק בעבודה זו,

5. ראה עוד: הרב יצחק אדלר, עיון בלומדות, עמ' קנד-קנו.

הקב"ה כביכול שׁוֹרָה מצדו בזו העבודה דוקא, ובה ימצאנה ולא במקום אחר.

וכשהוא עוסק בתורה, ידע שימצא את הקב"ה בהיותו מעמיק ומעיין להבין דבר על בוריו ולזכור ולשנן היטב, ובזה הוא יודע אותו יתברך בתורתו ולא באופן אחר, כי בשעה זו הוא מתגלה בעבודה זו. וכן בהיותו עסוק בגמילות חסד להיטיב לחברו, אז יבקש את הקב"ה רק בהעמקת עצה איך להיטיב לו טובה גדולה הגונה וקימת. ...כשאדם פועל איזה דבר של שלימות, בין במחשבה בין במעשה, צריך לשמח בחלקו ולא ירדוף אז אחר דבר אחר, כי כל העולם כולו מתקפל לפניו אז דוקא בפרט זה.⁶

לפי התוס', אם ניתן לקיים בשלמות מספר מצוות בו זמנית אין בכך פגיעה וביזוי לאף מצווה, ולכן אין להחיל באופן גורף את הכלל "עוסק במצווה פטור מהמצווה". לפי הר"ן, גם רש"י יסכים שבמצב שכזה, בו הוא אינו צריך לטרוח כלל "אלא כדרכו במצווה ראשונה יכול לצאת ידי שניהם – דבכי האי גוונא ודאי יצא ידי שתיהן, 'זמהיות טוב אל יקרא רע'". האדם יכול או רשאי לקיים את המצווה השניה כהנהגה טובה, אך הוא איננו מחוייב בה.

אמנם הרב אשר וייס (מנחת אשר, דברים, עמ' סח-ע) דחה את דברי האחרונים הללו בטענה שהדברים לא תואמים לדברי הריטב"א (סוכה כה ע"א) שמחד כתב כדברי התוס', ומאידך ניתן להבין מדבריו שהפטור הוא מוחלט. על כן הוא הציע הבנה אחרת:

נראה דיסוד גדר הלכה זו היא כעין ביזוי מצווה, דאין זה כבוד להניחה ולקיים אחרת. ואף שעוסק במצווה הוא ולא בצרכי עצמו, מכל מקום אין זה דרך כבוד לדלג ממצווה למצווה, וכעין הלכתא דאין מעבירין על המצוות. דלדעת תוס' אין פגם אלא במניח מצווה זו כדי לקיים אחרת, אבל במקיים שתיהן אין כל פגם וביזיון. ולדעת הר"ן אף ביכול לקיים שתיהן אין ראוי לעוסק במצווה לעסוק באחרת, אלא יש לרכז כל פועלו ומחשבתו לקיום המצווה שהוא עוסק בה.

לפיו הדין הוא האם בקיום המצווה השניה במקביל לקיום המצווה הראשונה, יש בכך בזיון המצווה הראשונה. הכלל "עוסק במצווה פטור מן המצווה", איננו עוסק באופי קיום המצווה אלא ביכולת להתרכז בקיום המצווה ושלא לבזות אותה בעת קיום מצווה אחרת.

6. ראה עוד: ברכות טז ע"א; עין א"ה ברכות – א, פרק ב, אות טו.

ה. מחלוקת הראשונים מבוססת על המקורות מהפסוקים השונים

יתכן שהמחלוקת בין רש"י לתוספות תלויה בלימוד הפסוקים מהם למדה הגמרא ש"עוסק במצווה פטור מהמצווה".

המקור הראשון היה מפסוקי קריאת שמע (דברים ו, ז), מהם למדו: "בשבתך בביתך" – פרט לעוסק במצווה, "ובלכתך בדרך" – פרט לחתן. כאמור לעיל, החידוש הוא בכך שגם חתן שטרוד מקיום בעילת מצווה וכבר התחייב במצוות קריאת שמע וגם יכול לעשות מאמץ ולהתרכז זמן קצר באמירת פרשה ראשונה של קריאת שמע בכוונה, פטור ממצווה זו. אמנם רבן גמליאל לימד את תלמידיו הלכה זו, אך הוא עצמו קרא קריאת שמע כשנשא אשה. לדעת רבן גמליאל כל חתן יכול, אם ירצה, לקרוא קריאת שמע (ברכות טז ע"א-ב). לפי זה, העיקרון הוא שכאשר האדם שמרגיש שהוא יכול לקיים את שתי המצוות בשלמות, לא חל עליו הכלל של "העוסק במצווה פטור מהמצווה". דרך זו יותר מתאימה לשיטת התוס', לפיהם הפטור הוא כשאי אפשר לקיים את שתי המצוות באופן שלם וטוב, אך אם אפשר ואין כל עיכוב ומניעה – יקיים את שניהם.

הפסוק הנוסף ממנו למדה הגמרא ש"עוסק במצווה פטור מהמצווה" היה מפרשיית פסח שני. שם הפטור הוא גורף: אותם שעסקו בקבורת מת-המצווה היה מותר להם להיטמא עם זאת שחג הפסח התקרב, והם היו פטורים מלעשות את קרבן הפסח, שכן אסור להם לאכול ממנו כל עוד הם טמאים. לו היו רוצים לקיים את המצווה בתורת רשות – לא היו יכולים. אמנם הם לא יכלו להטמא בשל איסור תורה, ואין זה דומה למי שלא יכול לקיים מצווה נוספת במקביל מסיבות מעשיות אחרות, אך בכל זאת מכאן למדה הגמרא ש"עוסק במצווה פטור מהמצווה".

ר' חנניא בן עקביא הרחיב את הפטור הגורף גם לאישים נוספים המקיימים מצווה. כך נאמר בגמ' בסוכה כו ע"א (תוספתא ביכורים ב, טו):

תניא, אמר רבי חנניא בן עקביא: כותבי ספרים תפילין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים [לאתווי מוכרי תכלת], פטורין מקריאת שמע ומן התפילה ומן התפילין ומכל מצות האמורות בתורה. לקיים דברי רבי יוסי הגלילי, שהיה רבי יוסי הגלילי אומר: העוסק במצווה פטור מן המצווה.

גם הנמצאים במעגל השני של העיסוק במצווה – הסיטונאים, והקמעונאים – פטורים מקיומה בשל העיקרון לפיו "עוסק במצווה פטור מהמצווה". את הפטור הרוחבי הגורף תלה ר' חנניא בן עקביא בדברי ר' יוסי הגלילי: "שהיה רבי יוסי הגלילי אומר: העוסק במצווה פטור מן המצווה". אין בידינו מקור ברור שבו אמר ר' יוסי הגלילי את העיקרון של "העוסק במצווה פטור מהמצווה", ובוודאי אין בידינו מקור

בו הוא הרחיב את הפטור אף על כל העוסקים במצווה בעקיפין. יתכן ובפני ר' חנניא בן עקביא הייתה מסורת כזו.

יתכן שרש"י שאב את העיקרון לפיו העוסק במצווה פטור מלקיים מצווה אחרת מהלימוד שבפרשיית פסח שני. אם כי שם הפטור הוא מוחלט, שכן אין כל אפשרות מעשית שהעוסק במצווה האחת יקיים גם את האחרת, בעוד שחתן או כל מקיים מצווה אחרת, יכול אם ירצה לקיים את המצווה הנוספת.⁷

יש לציין שר' חנניא בן עקביא עצמו סבר שכותבי תפילין ומזוזות חייבים במצוות. כך נאמר בתוספתא בברכות (ליברמן) ב, 1:

כותבי ספרים תפילין ומזוזות מפסיקים לקרית שמע ואין מפסיקין לתפלה.
רבי אומר: כשם שאין מפסיקין לתפילה כך אין מפסיקין לקרית שמע.
ר' חנניה בן עקביא אומר: כשם שמפסיקין לקרית שמע כך מפסיקין לתפלה.

אמר ר' אלעזר בר' צדוק: כשהיה רבן גמליאל ובית דינו ביבנה והיו עסוקין בצרכי צבור לא היו מפסיקין שלא להסיע מלבו.

דברי ר' חנניא בן עקביא הללו מופיעים גם בירושלמי שבת א, ב, ושם נאמר שר' יוחנן תומך בדבריו.⁸

סיכום

הגישות השונות באשר להיקף הפטור של העוסק במצווה מלקיים מצווה אחרת – פטור מוחלט, או פטור החל רק כשלא ניתן לקיים את שתי המצוות בשלמות – בולטות בשני הפסוקים מהם למדו את העיקרון של "עוסק במצווה פטור מהמצווה". פטורו של חתן מלקרוא קריאת שמע הוא נקודתי, ואם הוא יכול עליו לקרוא קריאת שמע. אופיו של פטור זה תואם את האופן בו הבינו התוספות את העיקרון של "העוסק במצווה פטור מהמצווה". לעומת זאת, הלימוד מפרשיית פסח שני הוא גורף יותר: פטורם של אלו שנטמאו למת מצווה הוא מוחלט, והם מנועים לחלוטין מלעשות את המצווה השניה אם כי זה לא דומה לגמרי למי שאין לו מניעה מעשית לקיים את המצווה השניה. אופיו של פטור זה תואם את שיטת רש"י והר"ן, שכתבו ששלוחי מצווה פטורים ממצווה אחרת גם בעת חנייתם.

7. יש לציין שרש"י הזכיר בשני מקומות דווקא את הלימוד מחתן כמקור לדין עוסק במצווה פטור מהמצווה: ברכות יד ע"ב ד"ה פטור; בבא קמא נו ע"ב ד"ה דלא.

8. מפרשי הירושלמי שם, וכן המהר"ץ חיות סוכה כה ע"א, העירו שדברי ר' חנניה בן עקביא בבבלי בסוכה סותרים את דבריו בתלמוד הירושלמי. יתכן שהתשובה לכך היא שר' חנניא בן עקביא איננו סובר כר' יוסי הגלילי. כל מה שאמר הוא "לקיים דברי ר' יוסי הגלילי", אך הוא איננו סובר כך.